

KERSTIN DE VERDIER & HÅKAN TUNÓN

VETERINÄRMEDICIN I BROOCMAN

Djurläkekonst på tröskeln till Parnassen

Broocman verkade i ett samhälle som stod på tröskeln till betydande förändring, Upplysningstiden bankade på dörren, och det gällde inte minst inom djurhållning och behandling av djuråkommor. När första delen av Broocmans hushållsbok trycktes 1736 var villkoren för djurhållning helt andra än de är idag och förändringens vindar hade knappt börjat blåsa. I hushållsboken beskriver och prisar han de goda förutsättningarna för boskaphållning som finns i Sverige, med gott om bete och vatten (B., s. 316). I den tredje avdelningen av första boken skriver han allmänt om boskaphållning (kap. I), nötkreatur (kap. II–IX), hästar (kap. X–XIII), får (kap. XIV–XV), getter (kap. XVI), svin (kap. XVII) och fjäderfå (höns [kap. XVIII], kalkoner [kap. XIX], gäss [kap. XX], ankor och duvor [kap. XXI]) samt hur de användes i människans tjänst. Ett utförligt kapitel ägnas också åt bin och biodling (kap. XXII). Boskapsjukor beskrivs allmänt i ett eget kapitel XXIII, men ämnet förekommer dessutom ofta som underrubrik i beskrivningarna av de olika djurslagen.

På den tiden hölls hästar för ridning och körning (B., s. 330–332). Kor hölls för mjölkens skull, och hur mjölkning skulle utföras och hur gräde kärnades till smör och mjölk ystades till ost beskriver Broocman noggrant (B., s. 319–323). Oxar hölls för att dra plog och

Ett lantbruk var en enhet med många olika delar. Utmarken gav bete, betesdjuren gav gödsel, som i sin tur gav grönsaker och spannmål. Djuren gav naturligtvis också kött och mjölk samt fungerade som dragdjur. Petrus de Crescentiis New Feldt und Ackerbau (1583).

kärra (B., s. 318), fårens huvuduppgift var att producera ull (B., s. 340). Getter – fattigmans ko – kunde för en billig penning ge mjölk, ost, killingskött, ragg och skinn (B., s. 345).

Fjäderfå av olika slag bidrog med ägg, kött, dun och fjädrar (B., s. 348–353). Alla djur levererade också den livsviktiga gödseln, som var nödvändig för att skapa bra förutsättningar för jordbruk och trädgårdsodling. Ingenting slösades bort och även biprodukter som hudar, horn, ben, brosk och senor togs tillvara och till och med kunde säljas. Det var på sitt sätt en hållbar och effektiv djurhållning.

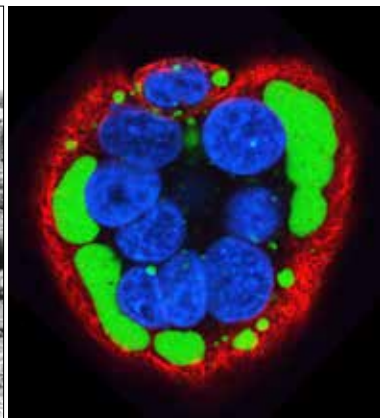
BOSKAPSPEST

Det har föreslagits att import av hudar från det som idag är Tyskland var orsaken till att boskapspesten (Rinderpest/Pestis Bovina) nådde Sverige för första gången 1721, och sjukdomen kom att utgöra ett problem under en stor del av seklet. Antropologen Clive A. Spina­ge redogör i *Cattle plague: A history* (2003) för en fallbeskrivning på en egyptisk papyrus 3 000 f.Kr. angående en sjuk tjur som troligen är drabbad av boskapspest.² Om så är fallet var boskapspest en enzootisk (djurepidemisk) sjukdom i Egypten redan för 5 000 år sedan³ och har därefter vandrat genom historien vid boskapens sida under årtusendena.

När boskapspesten år 1709 dök upp på stränderna av Don och Volga utlöste den en panzooti⁴ som på bara några få år spreds från Ryssland och successivt vidare över hela Europa. I Italien och England gjordes fram­synt arbete med att försöka förstå sjukdomen vetenskapligt och att kontrollera den. Lokalt kunde smittan därigenom stoppas genom utslaktning och stränga regler för handel med djurprodukter och införsel av livdjur.

I Sverige reste medicinae och oeconomiae studiosus Erland Tursén runt på Collegium Medicum⁵ uppdrag för att studera och försöka hitta bot mot boskapspest och andra smittsamma sjukdomar som drabbade kreaturen i det svenska riket vid mitten av 1700-talet.⁶ Samtidigt samlade Johan Haartman – provinsialläkare i Åbo – information och upptecknade bland annat olika botemedel mot boskapsjuka⁷, även om han inte gjorde några egna undersökningar till skillnad från Tursén. Mycket talar dock för att det kanske snarare var mjältbrand än boskapspest som Haartman beskrev⁸. Den begränsade svenska forskning som finns om boskapspesten⁹ har pekat på att myndigheter, läkekunniga och djurägare inte alltid har varit överens om hur

Boskapspest (Rinderpest/Pestis Bovina). Ett utbrott av boskapspest i Sydafrika 1896 (Wikimedia Commons) och själva viruset (foto: Dr Pippa Hawes, The Pirbright Institute, UK).

Peter Hernquist (1726–1808). Mannen som grundade svensk veterinärutbildning. Porträtt i olja från 1816 av Peer Krafft d.y. baserad på en koppargravyr av J. W. Lundberg med årtalen 1797 och 1806. Veterinärhistoriska museet, Skara.

sjukdomen skulle bekämpas. I en ny pågående studie¹⁰ av Johanna Widenberg betraktas de samarbeten och konflikter som uppstod och de olika bekämpningsstrategierna relateras till den tidens jordbrukspolitik, djurhållning och sjukvård.

PETER HERNQUIST – VÅR FÖRSTA VETERINÄR

År 1736, när Broocmans bok kom ut, var den blivande linnélärjungen Peter Hernquist bara tio år gammal. Han skulle 27 år senare (1763), utvald av Linné och utsänd av Collegium Medicum, komma att resa till Claude Bourgelats veterinärskola i Lyon i Frankrike

(världens första), för att där studera det nya fältet veterinärmedicin. Han fullföljde den treåriga utbildningen för Bourgelat och begav sig sedan till Paris, där han fortsatte sina studier i veterinärmedicin (framför allt vad gällde hästsjukdomar) för Philippe-Etienne LaFosse och även humanmedicin och -kirurgi. Han stannade i Frankrike – Lyon och Paris – i sex år, innan han återvände till Sverige. Utifrån en lärartjänst kom Hernquist sedan att utveckla en svensk veterinärskola i Skara som genom ett kungligt brev 1775 gjordes officiell som Sveriges första veterinärskola. På prebendehemmanet Brogården ”en Lasarett Inrättning för Sjuke Kreatur” för ”Lärlingars undervisande och inövande i berörda Vetenskap”¹¹ föddes därmed den svenska veterinärkåren. Boskapspest och boskapsdjuka anses ofta ha varit en bidragande orsak till att veterinärutbildningar startades i Europa och så även i Sverige, men åtminstone hästmedicin hade intresserat människor långt tidigare.¹²

BRYTNINGSTID

Tiden när Broocmans bok kommer ut speglar alltså en intressant och viktig brytningsperiod för djurmedicinen i Sverige. I Europa härjade dramatiska epizootier och idéer rörande begränsning av smittor diskuterades och prövades i praktiken. För Broocman var dock djurläkekunsten fortfarande fast förankrad i den äldre medicinen och baserad på teorier om förändringar i kroppsvätskorna (humoralpatologin) (B., s. 333).¹³ Man ansåg att sjukdom och botemedel var kopplat till balansen mellan de fyra kroppsvätskorna, *humor* på latin (blod, gulgalla, svartgalla och slem). Enligt denna teori orsakades sjukdom av obalansen mellan kroppsvätskorna och botande skedde genom återställande av balansen. Humoralpatologin spelar fortfarande en viss roll i en del alternativmedicinska förklaringsmodeller,

men utgjorde en basal grund till sjukdomsförklaring också inom skolmedicinen fram till 1900-talets början när bakteriologi och virologi gjorde entré (jfr B., s. 331). Sedan antiken fanns framför allt två teorier för hur smittspridning gick till; dels via ett smittämne ("kontagion") och/eller dels i vissa miljöer ("miasma") såsom våtmarker, men också fuktiga inomhusmiljöer.¹⁴ Vissa klimat och väder ansågs vara sjukdomsalstrande.¹⁵

Förutom skildringen av djurläkekunst ger Broocman även tämligen omfattande beskrivningar av humanmedicin, vilket är rimligt med tanke på att antalet tillgängliga läkare vid denna tid var mycket lågt, särskilt för människor som bodde på landsbygden. Humanmedicinen och veterinärmedicinen utgick i stort sett från samma teoretiska läror och de medicinska praktikerna liknade också varandra. Föreställningar om sjukdom och smittspridning var likartade, liksom sätten att diagnostisera, kategorisera och beskriva sjukdomar.¹⁶ Även om det hade funnits läkarutbildning i Sverige under lång tid så skulle det alltså komma att dröja flera decennier efter Broocmans bok innan det skulle finnas en svensk veterinärutbildning.

Det betyder förstås inte att det inte redan före dess fanns djurläkekunniga personer runt om i landet och att utländska influenser, kanske främst i bokform, hade börjat spridas. Texter om djurläkekunst hade skrivits långt tidigare i såväl forna Egypten som antika Grekland och Rom och åtminstone skrifter av greker och romare skrevs av och spreds till intresserade. När boktryckarkonsten introducerades i Europa trycktes de; exempelvis Palladius skrift *Opus agriculturae* från ungefär 400–500 e.Kr. trycktes på bland annat engelska, franska och italienska under 1400-talet och även senare i "nytryck".¹⁷ Ett annat exempel på de antika skrifternas livskraft under Broocmans livstid är Richard Bradleys bok *A Survey of the Ancient Husbandry and Gardening, Collected*

from Cato, Varro, Columella, Virgil, and Others the Most Eminent Writers Among the Greeks and Romans, utgiven 1725.

SJUKDOMAR

Broocman utgår ifrån korta konkreta sjukdomsbeskrivningar som framför allt omfattar synliga yttre sjukdomstecken.¹⁸ Några exempel på detta är ovilja att äta, blåsor på tungan, hinna på ögat, sår, svullnader, blod i urin, rödsot (dysenteri), utsot (diarré), bukref (buksmärtor), kastningar, etc. (B., s. 324–27). Sådana beskrivningar lade grunden till den dåtida klassificeringen av sjukdomar medan vi idag grupperar efter orsaker (ofta smittämnena). Även om Broocman inte klassificerar sjukdomar efter mikroorganismer så ger han stort utrymme i *hushållsboken* åt smittsamma sjukdomar. Han skriver om smittor från djur till djur; direkt smitta mellan djur eller indirekt (B., s. 361), exempelvis via kläder, utrustning, boskapsgravar (B., s. 360–361). Han skildrar även det som vi nu kallar zoonoser (B., s. 360), det vill säga smitta mellan djur och människa: "Boskaps-siukor kunna ock igenom menniskior, fä, hundar, kattor och swin fortplantas." Dessutom skriver han om farsoter, det vill säga det som vi idag räknar till epizootiska sjukdomar (djurepidemier). Till farsoterna räknas förutom boskapspest exempelvis även "qwarka" (B., s. 333–335). Broocman ägnar ett långt stycke åt denna hästsjukdom med ett ålderdomligt namn som anknyter till orden för hals, strupe och strypa. Qvarka är känd sedan 300-talet och har beskrivits även av Hernquist och Florman¹⁹. Det är en bakteriell luftvägsinfektion som förekommer i en akut form där hästen kan få ont och svårt att svälja och andas. Qvarka är mycket smittsamt och kan få följdsjukdomar som exempelvis lunginflammation, "kastad qvarka" (böldar) eller kraftig svullnad. Nu för

Medicinering av hund skildrad i Petrus de Crescentiis New Feldt und Ackerbau (1583). Broocman nämner ingenting om hundåkommor, men däremot om när hundar orsakar skada på husdjuren.

tiden får hästar med kvarka läka under lång vila och de får understödjande behandling för att minska feber, smärta och svullnad. De flesta hästar tillfrisknar och får en viss immunitet, men följsjukdomarna kan vara allvarliga. För att hindra smittspridning skiljs sjuka hästar från friska och isoleras.

Det är intressant att se Broocmans helhetsgrepp på kvarkans olika faser och uttryck. Han framhåller vikten av att förebygga den (och andra sjukdomar) genom att ge hästarna en brygd av brudtwäl eller loppeggräs (bitterpilört, *Persicaria hydropiper*). ”The hästar, för hwilka förenämnda præservativ icke brukas åtminstone i the 4 förste åren, kunna icke undgå qwarkan” och han slår fast att det är viktigt att ge akt på tidiga tecken på sjukdomen och agera direkt ”Man måste wäl taga thessa tekn i ackt uti tid; ty om man intet förr något brukar än tå hästen börjar hosta, så är qwarkan mycket inritad”. (B., s. 332)

Han rekommenderar en behandling som omfattar brännvin och teriak, svett drivande och ett pulver av lagerbär (*Laurus nobilis*), salpeter och svavel (B., s. 333–334). Tanken är att med detta få sjukdomen [de onda vätskorna (?)] att flyta ut ur kroppen. Pulvret kan också

ges för att undvika att hästen smittas på resa i främmande stallar där det funnits sjuka hästar (B., s. 334). Teriak var ett universalmedel som bereddes redan i det antika Grekland av en mängd olika ingredienser, såsom lakrits, myrra, saffran, zittverrot, kardemumma, valerianarot, gentianarot och angelikarot. Med tiden tillkom opium som beståndsdel, vilket naturligtvis bidrog till effektiviteten.²⁰ Tjära på krubban och nosen kunde också hjälpa mot smitta. När hästen tillfrisknat fick den laxermedel för att rensa tarmarna från allt slem. För kvarkans följsjukdomar anbefaller Broocman varma grötomslag med bröd, öl, terpentin, kummin (*Carum carvi*), linfrö (*Linum usitatissimum*), ”knopparna af Camelblomma” (kamomill, *Matricaria recutita*), för att driva ut vätskan ur svullnaderna. Han rekommenderar också att låta hästen andas in ångorna från en kokad myrstack (B., s. 334).

Andra sjukdomar hos Broocman kan rubriceras som relaterade till arbete eller vanskötsel. Broocman beskriver exempelvis hur hettan blir för stor i kroppen när djuret har fått arbeta hårt och inte fått något vatten. När djuret sedan väl erbjuds vatten så finns risken att det kommer att dricka så mycket att svullnader uppstår. En del arbetsrelaterade sjukdomar kan också omfatta olika slags våld och trauma då djuren blir slagna med tillhyggen som piskor, stenar, käppar osv., men också överansträngning för att de körs för hårt eller ren vanskötsel (de får frysa; de får för kallt vatten; de får vatten när de är för varma).

Broocman tar också upp sjukdomar som orsakas av brist på olika näringsämnen, vilket kan bero på foderbrist i samband med torrt bete eller långa, kalla vintrar, men också ohälsa på grund av vattenbrist.

En del sjukdomar hos Broocman skulle kunna sammanfattas som gifter och skadlig inverkan genom människor och naturen (se ovan om ”miasma-teorin”): I början av 1700-talet var uppfattningen om naturen

väsensskild från idag. Naturen uppfattades allmänt som besjälad och bebodd av magiska och mystiska varelser. Det som ögonen såg kunde visa sig vara något helt annorlunda. Djävlens finger kunde vara med, som häxan som beskrivs i Broocmans *bushållsbok* (B., s. 58–60). Broocman redogör även för avsiktliga förgiftningar orsakade av att elaka människor strör gift på betet och hur dessutom naturen själv ibland lägger krokben för djurhållningen genom förekomst av maskar, ohyra och spindelväv i gräset. ”Här af plägar boskapen få stora bölder, och warda många, när man binder grodor ther på, botade” skriver Broocman (B., s. 360). Från romartiden finns en liknande beskrivning av hur näbbmöss ansågs orsaka bölder och därmed utgöra en fara för kreatur på bete. Om näbbmusen hittades kunde den dränkas i olivolja och beredas till en smörja eller torkas i lera och hängas om halsen på kreaturet som skydd²¹. Även vädret och vissa biotoper ansågs vara farliga för hälsan, särskilt dimma, dagg och kärrmarker. Broocman skriver: ”I stark dimba är rädeligit, at icke släppa ut sina kor i bete, efter som the ther af lätteligen warda siuka” (B., s. 319) och även hos de romerska lantbruksförfattarna finns liknande varningar: ”Man bör även lägga märke till om det finns några kärrmarker, ... dels eftersom,

Ko på grönbete i Petrus de Crescentiis New Feldt und Ackerbau (1583).

då markerna torkar, vissa mycket små djur, som ögonen inte kan urskilja, utvecklas, kommer in med luften in i kroppen genom munnen och näsan och förorsakar svåra sjukdomar²². Också hos Peter Hernquist lyfts dessa faror upp. ”Länge har man sedt att dunster från kärr och mossar förordsaka intermittenta endemiska febrar, rötaktiga febrar. De nyare ha skyllet på septiska miasmata, men de måste weta att det är gaz inflammable, som utflyter från rutnande vegetabilier, h[wil]ka blandade med luften inkomma till wätskorna, uplösa, beröfwa det antiseptiska, åstadkomma jäsnung...”²³ Här anas en möjlig delförklaring, nämligen traditionen att avfall och kadaver dumpades i närmaste kärr som exempelvis vid fall av mjältbrand kunde förbli en smittkälla i decennier.²⁴

BROOCMAN OCH HERNQUIST

Det är intressant att jämföra vad Broocman och Hernquist skriver om djursjukvård eftersom båda författarna levde i 1700-talets Sverige. Humoralpatologin (teorierna om förändringar i kroppsvätskorna) var dominerande inom det medicinska tänkandet ända fram till andra hälften av 1800-talet både hos folk och lärda. Det gällde således även de nya läror om djurmedicin som utvecklades under 1700-talet. Därför är det kanske inte så förvånande att innehållet i Broocmans och Hernquists texter inte uppvisar några större skillnader vad gäller exempelvis teorin om kroppsvätskorna och även många behandlingsformer. Det finns dock saker som skiljer de bägge åt. Broocman koncentrerar sig på den symtomatiska behandlingen, medan hos den veterinärmedicinskt skolade Hernquist är inlagen som behandlar anatomi, klinisk undersökning och diagnostik mer påtagliga utifrån dagens kunskap varpå en tydligare sjukdomsorsak framträder som leder till behandlingsval och

prognos. I exempelvis fallet med ”blodpink” framgår detta. När Broocman respektive Hernquist beskriver behandling av nötkreatur med rödfärgad urin så skiljer sig deras upplägg åt. Broocman menar att:

Rif blodsten helt fin, blanda honom med kornmiöl i lium ättika, och hös i nötet. Eller: gif thet smått karbårregräs at äta. Eller: tag winruta, och litet abrodd samt dill, stöt thetta wäl, at saften utkommer, koka thet i 3 quarter ölättika lyckt och tiltäpt, så at immen icke går bort. Låt thet swalas, och gif nötet in twå dagar å rad, låtandes thet sedan några timar hwarken äta eller dricka. (B., s. 325)

Resultatet av Broocmans behandlingsförslag är på intet sätt uppenbart. Då är den behandling som Hernquist rekommenderar mera lätt förklarad: ”Emulgentia, mildrande, snörpande och stärkande allt efter ordsakens beskaffenhet. Ekebarks decoct, alun uplösning.”²⁵ Såväl ekbarkens garvämnen som alunet binder proteiner och hämmar blödning, men Hernquist poängterar att för att avgöra om behandling ska sättas in eller inte måste man avgöra orsaken till varför nötkreaturets urin är röd:

Den är mer eller mindre farlig, allt efter ordsaken. Äro kärilen och njuran sunde, är det betänkeligt att bota den. ... I vissa fall Äro stenar och andra utväxter, äro de wäl swåra att bota, än wårre då kreaturen ätit giftiga örter ... Ordsaken är mongfalldig. Skarpa örter förtärda t.e. Ranunculi och insecter som med gröna fodret åtas. Sten i blåsan eller Njuran, Växter och war i Njuran.²⁶

Om man med ögonen inspekterar kreaturets urin kan ledtrådar om orsaken iakttagas:

Är antingen rent blod, som afgår, eller är urin allenast färgad däraf. Äfwen kommer lefrad blod. Kreaturet känner mäst deraf smärta. ... Man kan se om blodet kommit langt ifrån eller när intill blåsan. Är det langt ifrån är den lefrad annars är den flytande.²⁷

SKÖTSEL OCH OMSORG

Den skolade veterinärmedicinen uppstod inte ur ett intet. Mycket av läkekonst handlar om skötsel, vård och omsorg. I den behandling av hästskabb (*Sarcoptes scabiei*) som Hernquist förordar²⁸ finns bland annat hygien med som en del. Detta har empiriskt funnits med som en viktig del sedan många århundraden. Columella (4–70 e.Kr.) skriver att [Hästars] ”kroppar skall rengöras dagligen, precis som människors, och ofta nyttjar det mera att ha masserat ryggen på hästen med ett fast handlag än att man ger dem mycket foder”²⁹. Broocman rekommenderar en tämligen brysk skrubbnig av hästen med vatten kokat med rönnbark, salt och lut (B., s. 336) och förtydligar:

Hästarne skola, medan the födas inne, morgon och afton wäl skrapas, med ströborstan renas och med groft lintyg aftorkas, rent ströfoder under them bredas så snart thet förra är orent, och theras täcken efter skrapningen fästas på them; ty thenna renligheten gör them så godt, som halfwa födan. (B., s. 331)

BEHANDLINGAR

I Broocmans bok baseras behandlingarna till stor del på att återställa rubbningar av kroppsvätskornas jämvikt (humoralpatologin). Broocman rekommenderar exempelvis åderlätning på nötboskap ”för ond blod skal som stäckt sig ther uti [en svullen fot], ... til thes bloden går ut” (B., s. 326) och på getter, som ”Af sitt omätteliga drickande bekomma getter gemenligen wattusot. Tå giörs ett litet hol med en knifsudd under then ena frambogen, at watnet får utflyta; sedan läkes hålet med hwit granekåda” (B., s. 345). Mot qwarkan föreslår Broocman att hästar får några skedar tran, ”hwilken *purgerar* och rensar tarmarna ifrån

all slem” (B., s. 334). Generellt sett så rekommenderar Broocman inte några överraskande behandlingar eller botemedel i sin arsenal av insatser. Nedan följer en närmare beskrivning av ett antal viktiga behandlingar från den tiden:

Åderlätning användes såväl förebyggande, exempelvis om ”Höst och vår böra the [grisarna] åderlåtas” (B., s. 347), som botande. Syftet med åderlätningen var troligen att få kroppsvätskorna i balans eftersom tanken var att sjukdom och ohälsa orsakades av fritt svallande, mörkt ont blod som behövde tappas ut för att patienten skulle tillfriskna. Åderlätningen gjordes därför ofta i anslutning till sjukdomsstället. Åderlätning har en åtminstone tvåtusenårig historia och trots att William Harvey upptäckte blodets kretslopp redan 1628 och därmed egentligen undanröjde teorin om det svallande onda blodet, fortsatte åderlätning att användas inom folkmedicinen i Sverige ända fram till 1900-talets början.³⁰ Hos många pastoralistfolk världen över och andra som praktiserar folklig djursjukvård används

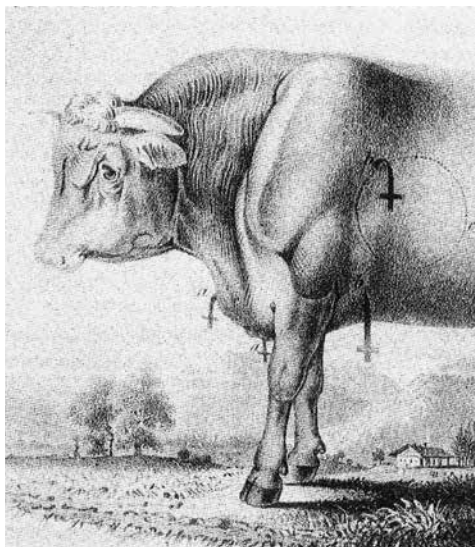
Flitor och snäppare finns i många olika former. Snäppare har mer eller mindre avancerad mekanik och möjliggör en kontrollerad åderlätning. Veterinärhistoriska museets samling i Skara.

det fortfarande. Broocman rekommenderar åderlätning på alla djurslag och nära nog mot alla möjliga åkommor (exempelvis B., s. 326, 327, 335, 343 och 348).

Hank och **fontanell** var också vanligt inom folkmedicinen i Sverige in på 1900-talets första hälft.³¹ Hank innebar att en ylletråd drogs under huden och knöts ihop till en ögla. När tråden ruttnade och föll bort var sjukdomen borta. Fontanell innebar att en ärta eller ett tibastbär placerades i ett anlagt sår som sedan förbands. Ärtan eller bäret bidrog till en infektion och en inflammation som man ansåg skulle bidra till att leda ut sjukdomen ur kroppen.

Medicinalväxter. Genom historien har en mängd olika naturprodukter använts som botemedel, främst från växtriket men även från djur (se nedan) och mineraler. I stort sett alla delar av växterna har använts och man har försökt behandla i stort sett allt med växter. En del av Broocmans rekommendationer rörande användningen av medicinalväxter finns omnämnda i idé- och lärdomsforskaren David Dunér's uppsats i denna bok.³² För veterinära ändamål rekommenderade Broocman välbekanta medicinalväxter, såsom exempelvis anis (*Pimpinella anisum*), baggsöta (*Gentiana purpurea*), bockhornsklöver (*Trigonella foenum-graecum*), dyvelsträck (*Ferula assa-foetida*), kamomill (*Matricaria chamomilla*), kvanne (*Angelica archangelica*), libbsticka (*Levisticum officinale*), malört (*Artemisia absinthium*), sävenbom (*Juniperus sabina*), vinruta (*Ruta graveolens*) och ålandsrot (*Inula helenium*) för att nämna några. I underkapitlet ”Mot boskaps siuka och död” serveras en hel lista av såväl medicinalväxter som djurdroger i botemedlet: ”torr swinegalla småskuren, malörtfrö, winruta, ålandsrot, angelica, senap, dill, litet sillelaka, libbesticke-blad och rot, meiran, enebär och dyfwelsträck” (B., s.

*Tjur med hankar vid bog och dröglapp vid elak-
artad lungsjuka. Från Wagenfeld, L. Encyklo-
pädie der gesammten Thierheilkunde (1843).*

327). Mot löss på boskap så rekommenderas en ganska transparent behandling: ”Torka tobak, mala thet til snus, och gör starkt brännvin eller fördroppor thet med som en tunn wälling. Smörg Kalfwen eller nötet thet med så dö lössen”. (B., s. 327) Nikotin är lösligt i sprit och dessutom ett starkt insektsdödande medel.

Botemedel från djurriket.³³ Från djurriket hämtade Broocman ett antal olika ingredienser för djurbot, exempelvis rekommenderar han avkok av myrstackar mot ”swinens död och allahanda sjukdomar” (B., s. 347), och ormbon i vin mot ormbett på kreaturen (B., s. 325). Ett annat klassiskt animaliskt botemedel är bäfwergäll, som hade rykte om sig att bota det mesta. Broocman omnämner bland annat att en blandning av bäwergäll, dyvelsträck, vitlök (*Allium sativum*) och svavel ska hjälpa ”[n]är en ko miölkar blod” (B., s. 327). Broocman framhåller att när en häst är anvuxen så ska man smörja in den med en salva av:

”Biörn-ister 4 Lod, Lagerolja 4 Lod, Terpentin olja 6 Lod” (B., s. 336) eller om den inte ”kan fälla sitt watn” så ”Stöt kräftstenar rätt små, och ett skedblad thet af med ett rätt ägg; slå thet i hästen” (B., s. 337).

Urin- och träckmedicin har också urgamla rötter i sjukdomsbekämpning.³⁴ Broocman rekommenderar att man ska tvätta boskapen med urin mot skabb eller ”För swulnad på halsen” (B., s. 324). Hans ordinationer vad gäller träckmedicin omfattar exempelvis att hästar får dynga i öl mot kvarka (B., s. 334) eller ”ekeaska, osläkt kalk, hönseträck” i vatten som en tvättlösning vid skabb hos hästar (B., s. 334). Mot ”orm” (larver) under huden på häst rekommenderas att man ska lägga på en deg av ”katteträck i litet win” tillsammans lite honung. Detta ska få dem ”matkar” att komma ut. Läger man på människoträck så ska de dö, enligt Broocman (B., s. 337).

Även **sill** och **brännvin** kunde Broocman ordinera (dock inte nödvändigtvis samtidigt). Mot kvarkan och de flesta akuta sjukdomar som kan drabba en häst föreslås ”trehackelse”, det vill säga teriak – ett klassiskt universalmedel, blandat i brännvin (B., s. 333). Broocman konstaterar att ”Salt gör boskapen mycket frisk och treflig”, men eftersom det är dyrt föreslår han att man av:

sille- eller köttlaka och hafremiöl göra bällar så stora, som walnötter och små höns-ägg, hwar af gifwes åt ett mindre nöt en liten, och åt ett större en stor bäll morgon och afton. Här til dåger ock förskämd sill eller ströming, samt hwart och ett sille- eller strömingshufwud. (B., s. 317, jämför även s. 343)

Salt sill och salt kött fanns lättillgängligt och i brist på annan omväxlande diet till djuren fick eventuellt avfall komma till nytta.

Tjära är fortfarande gångbart och kunde av Broocman användas ”För sår på Ko-papparna” och han beskriver användningen av en salva, som görs enligt följande: ”Smälta gammalt swinister ibland litet tiära, och smörg them ther med några gånger, så helas the.” (B., s. 327)

Krut kom också till användning och då med administration via munnen. För att behandla ”Om ett swin warder wildt”: ”Tag krut, rör sönder thet ibland getemiölk, och gif swinet in. Thet hielper” (B., s. 348). Om man misstänkte att ens kreatursbesättning hade drabbats av boskapssjuka kunde man förebygga och behandla genom att ge: ”hwart nöt ett skott krut i ett qwarter ättika, rördt wäl tilhopa, hwar af giutes hälften i halsen och hälften i öronen både på sunda och siuka” (B., s. 360).

Kvicksilver finns naturligtvis också med i Broocmans arsenal av behandlingar och han framhåller att om ”en swinedöd är at befructa” ska man ”Bora ett litet hål i theras swineho, håll ther i litet qwicksilver, slå igen hålet med en plugg, och lät swinen äta ther ur” (B., s. 348). Annars används det oftast utvärtes mot exempelvis skabb och skorv. Broocman rekommenderar en smörja av gammalt smör, kvicksilver och beck att behandla fåren med (B., s. 344). Kvicksilvers märkliga egenskap att vara en flytande metall har alltid fascinerat och gjort den populär inom medicinen genom historien.

AVSLUTANDE NUTIDA REFLEKTION

Broocmans *Hushållsbok* kom precis i brytpunkten för upplysningstidens genomslag och några decennier innan den svenska veterinärmedicinska utbildningen och forskningen inleddes. Det tog naturligtvis tid innan detta

Myrrilja (Narthecium ossifragum) är en växt som Broocman och många andra ansåg orsakade skört skelett om djuren betade den. Detta exemplar är ur Peter Hernquists eget herbarium.

nådde ut i de bredare lagren av allmogen och statens insatser inom såväl human- som djurmedicinen fick vänta på resultat. Utifrån dagens kunnande så hade Broocman inte särskilt goda förutsättningar att lyckas med sina behandlingar av djur som drabbas av de svårare sjukdomarna. Hos Broocman finns en mängd saker som förefaller mycket märkliga för oss idag, men man ska inte glömma att han levde i en tid utan vacciner, antibiotika, maskmediciner, medel för smärtstillande,

lokalbedövning och narkos – sådant som vi inom dagens djursjukvård ser som självklart. Trots detta finns det faktiskt hos Broocman inslag av behandlingar och strategier som används ännu idag, exempelvis vid kalvdiarré och juverinflammation. Dessa två är mycket vanliga sjukdomar som fortfarande är ett gissel inom mjölkproduktionen trots lång tid av intensiv forskning och mängder av levererade praktiska råd. Broocman skriver om kalvdiarré: ”Stöt krika och koka them samt sot i miölk, och gif them in, så stadnar theas utsot” (B., s. 325). En rimlig bedömning är att det rör sig om en blandning av krikon/plommon och sot (aktivt kol) i mjölk. Aktivt kol är en vanlig behandling vid diarré. Att svälta diarrékalvar rekommenderades av experter under slutet av 1900-talet men denna teori har numera övergivits. I dag betraktas en behandling som inbegriper tillförsel av näring och avlägsnande av toxiner som adekvat i det sammanhanget.

Broocman skriver om juverinflammation (mastit):

Om en ko får ondt i jufret någon tid efter åt, sedan hon kalfwat, så at thet swulnar och wil slå hål, så blandar man små-skuren hwitlök med osaltadt smör, och smörjer jufret ther med några dagar morgon och afton, så försvinner swulnaden.

Även på nutida internationella veterinärmedicinska konferenser har man presenterat goda effekter av vitlök till kor på inflammatoriska celler i mjölken. Broocmans vitlökskur kanske får en viss upprättelse? Men det är viktigt att konstatera att det alltid är svårt att försöka värdera effekten av en historisk behandling eftersom behandlingen skedde i en helt annan kontext. Vi vet andra saker idag och klassificerar och förstår verkligheten, sjukdomar och behandlingsmetoder på ett annat sätt än man gjorde på Broocmans tid. Man tenderar lätt att förringa och förkasta, men vi vet ofta inte med säkerhet vilka sjukdomar som gömmer

sig bakom de stundtals förvillande sjukdomsnamnen eller beskrivningarna. Då kan vi inte heller veta hur verksam eller överksam en viss behandling var, särskilt inte när vi exempelvis inte alltid kan veta vilken medicinalväxt som döljs i det dåtida namnet. Att tolka vår samtid är vanskligt och har sina svårigheter, men att tolka en dåtid utan alla pusselbitar kanske till och med är ännu svårare.

SLUTNOTER

- 1 Ernst Schoug 1907 och 1919 genom Johanna Widenberg i hennes kommande bok (2017) ”Boskapsjuka. Agrarsamhälle och veterinärmedicin i 1700-talets svenska rike”.
- 2 Spinage 2003, s. 85.
- 3 Att tolka medicinska uppgifter i historiska skrifter är inte lätt och kompliceras av att beskrivningen av exempelvis boskapspest kan vara svår (men inte omöjlig) att skilja från andra sjukdomar, såsom mjältbrand eller mul- och klövsjuka, men också sekundära (påföljande) infektioner kan försvåra en klinisk diagnos. Yttre faktorer som krig, invasioner, migrationer och flyktingströmmar, hungersnöd, foderbrist, torcka etc. är också faktorer som påverkar sjukdomspanoraman och symtombilder för folk och få (Jämför Widenberg 2015; Spinage 2003).
- 4 En panzooti är ett utbrott av en infektionssjukdom som sprider sig över ett stort geografiskt område, exempelvis ett land eller en hel kontinent.
- 5 Collegium Medicum var en sammanslutning för läkare och kan ses som en föregångare till Medicinalstyrelsen, sedermera Socialstyrelsen.
- 6 Widenberg (2015); Hjelt 1892, s. 550–559; Turséns text från 1751 *Kundgjörelse om*

- tilförlätelige kännetecken af then i Östergötland gångbare boskapsjukan, med beskrifning på nödige bote- och förwaringsmedel emot thensamma tar upp vad han själv såg och kunde konstatera vid klinisk undersökning och obduktioner (Widenberg 2015, s. 58–59).
- 7 Haartman 1764a & b.
- 8 Widenberg 2015, s. 60.
- 9 I Hebbe (1939) upptar avsnittet över litteratur om ”Boskapsjukan” dock ett femtiotal tidiga referenser, som på olika sätt reflekterar kring sjukdomen/arna och möjliga botemedel.
- 10 Johanna Widenbergs kommande bok *Boskapsjuka. Agrarsamhälle och veterinärmedicin i 1700-talets svenska rike*.
- 11 Jönsson 2011; ’Peter (Pehr) Hernquist’, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12930>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Henrik Sandblad), hämtad 2015-08-25. *Nordisk familjebok*, 1921, bd. 32, sp. 132–133. ’Veterinärinrättningen i Skara’.
- 12 de Verdier & Tunón, 2015, s. 391–393.
- 13 Jämför Dunér 2016, s. 1089, (i denna bok).
- 14 Cato & Varro 2015, s. 99; Widenberg 2015.
- 15 Widenberg (2015) hänvisar till Haartmans *Om Boskapsvästen i Finland och dess förekommande och botande af assesoren doct. Haartman i Åbo utgifwit* (Norrköping 1764), opag.).
- 16 Widenberg (2015) hänvisar till Louise Hill Curth, *The Care of Brute Beast: A Social and Cultural Study of Veterinary Medicine in Early Modern England* (Leiden/Danvers 2010).
- 17 de Verdier & Tunón, 2015, s. 393.
- 18 Widenberg 2015, s. 53–54.
- 19 *Nödig underrättelse om de allmänna hästsjukdomar qwarka, snip och springorm, huru de kunna kännas, förekommas och utrotas författad af A.H. Florman*. Lund 1815. Tryckt hos directeur C.F. Berling, på desz förlag; Hernquist 1996.
- 20 Lindgren & Gentz 1927, s. 297–309.
- 21 Columella 2009, s. 191–92.
- 22 Cato & Varro 2015, s. 401.
- 23 Hernqvist 1996, s. 145.
- 24 Dyrendahl 1996, s. 17.
- 25 Hernquist 1996, s. 160.
- 26 Hernquist 1996, s. 160.
- 27 Hernquist 1996, s. 160.
- 28 Appelgren 2008, s. 21–27.
- 29 Columella 2009, s. 199–200.
- 30 Strandberg 2014.
- 31 Cato & Varro 2015, s. 408; Tillhagen 1977, s. 320; Rathje 1983, s. 51–54.
- 32 Dunér, 2016, s. 1082–1089.
- 33 Jämför Tunón 1996 & 2001.
- 34 Jämför Tunón 1996 & 2001.

REFERENSER

- Appelgren, Lars-Erik, 2008, ”Behandling av hästskabb på 1700-talet”, *Svensk veterinärtidning*, 60 (6), s. 21–27.
- Bradley, Richard, 1725, *A Survey of the Ancient Husbandry and Gardening, Collected from Cato, Varro, Columella, Virgil, and Others the Most Eminent Writers Among the Greeks and Romans*, London, 402 s.
- Cato d.ä., Marcus Porcius & Varro, Marcus Terentius, 2015, *Marcus Porcius Cato Om jordbruket. Marcus Terentius Varro Samtal om lantbruket; samt Liv, lantbruk och livsmedel i Catos och Varros värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare*. Red. Örjan Wikander & Sten Hedberg, Stockholm, 552 s.
- Columella, Lucius Junius Moderatus, *Tolv böcker Om lantbruk: en tvåtusenårig romersk lantbrukslära / Lucius Junius Moderatus Columella; översättning från latinet av Sten Hedberg. Samt Liv, lantbruk och livsmedel i Columellas värld: tolv artiklar av nutida svenska forskare*, 2009, Stockholm, 671 s.

- Dunér, David, 2016, "Att leva och överleva: Broocman om medicin, hälsa och dietik", i *En fullständig svensk Hus-Hålds-Bok at af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Red. Håkan Tunón, Stockholm, s. 1073–1107.
- Dunlop, Robert H. & Williams, David J., 1996, *Veterinary medicine. An illustrated history*, St. Louis, 692 s.
- Dyrendahl, Ivar, 1996, "Om djurmedicin på 1700-talet", i *Peter Hernquists sjukdomslära – husdjurens inre sjukdomar: en handskrift om 1700-talsmedicin vid Veterinärinrättningen i Skara*, Stockholm, s. 5–36.
- Haartman, Johan, 1764a, *Om Boskapspästen i Finland och dess förekommande och botande af assesoren doct. Haartman i Åbo utgifwit*, Norrkiöping.
- Haartman, Johan, 1764b, *Til det allmännas tjänst äro här några medel hopsamlade och upptecknade, som erfarenheten har wist wara tjenliga och gagneliga uti boskapspest eller graszerande sjukdom*, Norrkiöping, 8 s.
- Hebbe, Per Magnus, 1939, *Den svenska lantbrukslitteraturen. Bibliografisk förteckning. I. Från äldsta tid t.o.m. år 1800*, Uppsala, 333 s.
- Hernquist, Peter, 1996, *Peter Hernquists sjukdomslära – husdjurens inre sjukdomar: en handskrift om 1700-talsmedicin vid Veterinärinrättningen i Skara*, Stockholm, 309 s.
- Hjelt, Otto E. A., 1892, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, II, Helsingfors, s. 550–559.
- Jönsson, Göran, 2011, "Peter Hernquist, grundaren av svensk veterinärmedicin", *Dansk Veterinärtidsskrift* 4, s. 18–20.
- Lindgren, John & Gentz, Lauritz, 1927, *Läke-medelsnamn. Ordförklaring och historik*. Del II. Höganäs, 450 s.
- Lindgren, Nils-Olof (red.), 1975, *Bot för boskapsot: svensk veterinärmedicin 200 år*, Skara, 302 s.
- Nordisk familjebok, 1921, bd. 32, sp. 132–133, 'Veterinärinrättningen i Skara'.
- Rathje, Lillian, 1883, *Norrländsk folkmedicin. Sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial*, Umeå, 206 s.
- Sandblad, Henrik, 'Peter (Pehr) Hernquist', <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12930>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2015-08-25.
- Spinage, Clive A., 2003, *Cattle plague. A history*, New York, 765 s.
- Strandberg, Hindrik, 2014, "Den folkliga åderlättningsmannen i vårt land – en kvarleva från en över tusenårig historia", *Finska Läkaresällskapets Handlingar*, 174(2), s. 69–77.
- Tillhagen, Carl-Herman, 1977, *Folklig läkekonst*, Falköping, 378 s.
- Tunón, Håkan, 1996, "Djurens betydelse för medicinen", i *Det stora djuret: En 1500-talskrift om älgen av Apollonius Menabenus i översättning av Hans Helander*, Stockholm, s. 155–162.
- Tunón, Håkan, 2001, "Djuren i medicinen", i *Människan och naturen: Etnobiologi i Sverige*. Red. Börje Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón, Stockholm, s. 377–387.
- Velle, Weiert, 2005, *Veterinärmedicinens historia: en kort översikt för veterinärstudenter och veterinärer i Norden*. I, Baerum, 148 s.
- de Verdier, Kerstin & Tunón, Håkan, 2015, "Djurläkekonst och djurmedicin i det antika Rom", Cato d.ä., Marcus Porcius & Marcus Terentius Varro, 2015, *Marcus Porcius Cato Om jordbruket. Marcus Terentius Varro Samtal om lantbruket; samt Liv, lantbruk och livsmedel i Catos och Varros värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare*, Örjan Wikander & Sten Hedberg (red.), Stockholm, s. 389–410.

Widenberg, Johanna, 2015, "Retrospektiv diagnosticering inom veterinärmedicinshistoria – exemplet boskapspest", *Historisk tidskrift*, 135:1, s. 35–62.

EN FULSTÄNDIG SWENSK HUS-HÅLDS-BOK

af

REINERUS REINERI BROOCMAN

En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening
från 1700-talets första hälft

samt

Broocmans värld och hushållsbok belyst i
åtta artiklar av nutida forskare

Volym 2

Redaktör Håkan Tunón

MICHAELISGILLET

CBM Centrum för
biologisk mångfald

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN 73

SUPPLEMENT TILL KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIENS TIDSKRIFT

CENTRUM FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD
CBM:S SKRIFTSERIE 103

Boken citeras:

Håkan Tunón (red.) 2016. *En fullständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare.*

Centrum för biologisk mångfald, Uppsala &
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 73
& CBM:s skriftserie 103.

Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Centrum
för biologisk mångfald (CBM) och Michaelisgillet.
Redaktör för SOLMED-serien: Per Thunström

Boken utgiven med ekonomiskt stöd av:

Stiftelsen A.W. Bergstens donation, C. F. Lundströms stiftelse,
Centrum för biologisk mångfald, Föreningen Gamla Norrköping,
Kungl. Patriotiska Sällskapet, Letterstedtska föreningen,
Norrköpings tidningars Media AB, Stiftelsen Konung Gustaf
VI Adolfs fond för svensk folkkultur, Stiftelsen Längmanska
kulturfonden & Åke Wibergs stiftelse.

Framsidas omslag:

Fredrik Adolf von Numers, "Landskap med vadande och drickande kor",
före 1790, (NMH A 32/1976), Nationalmuseum.

För- och eftersida: kapitelvinjetter ur Hushållsböckerna.

Foto: Jean-Baptiste Béranger.

Beställning av boken kan göras från:

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB)
Box 6806, 113 86 Stockholm
Besöksadress: Drottninggatan 95 B
Tel: 08-54 54 77 20 E-post: kslab@ksla.se

© 2016 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien &
Centrum för biologisk mångfald

Grafisk form: Håkan Tunón

Tryck: Livonia Print, Riga, Lettland 2016

ISSN 1402-0386 (SOLMED) &
1403-6568 (CBM:s skriftserie)
ISBN 978-91-86573-87-4